Vaba tahte probleem: lääne filosoofia kohtub budismiga*

Vivian Puusepp

SISUKOKKUVÕTE

Lääne filosoofias on sajandeid arutletud vaba tahte ehk tahtevabaduse probleemi üle, mille võib sõnastada küsimusena: kas ja kuidas saab minu tahe olla vaba, kui maailm on põhjuslikult determineeritud? See probleem on tihedalt seotud moraalse vastutuse küsimusega: kui minu otsused tulenevad asjaoludest, mis jäävad minu kontrolli alt välja, siis kuidas saab mind pidada oma tegude eest vastutavaks?

Budistlikus filosoofiatraditsioonis pole vaba tahte probleemi sellisel kujul esile kerkinud. Alles 20. sajandil on lääne filosoofid ja budoloogid hakanud arutlema selle üle, kuidas võiksid budistid seda probleemi käsitleda. Mitmed autorid rõhutavad siiski, et vaba tahte probleem on judeokristlikule kultuuriruumile omane idiosünkraatiline nähtus, mida ei saa budismi konteksti üle kanda.

Käesolevas artiklis näitan, et vaba tahte probleem on budismile tõepoolest võõras ega ole budistlikku konteksti lihtsasti ülekantav. Samas arvan, et lääne ja budistliku filosoofia vaheline dialoog vaba tahte üle saab siiski olla viljakas, kui see aitab esile tuua ja kriitiliselt hinnata filosoofilisi eeldusi, mille pinnalt vaba tahte probleem on võrsunud ja mis on mõjutanud lääne mõttelugu laiemalt. Käsitlen neist nelja: (1) põhjusliku determinismi eeldus; (2) tahte olemasolu eeldus ja vabaduse samastamine autonoomiaga; (3) püsiva ja autonoomse „mina“ eeldus; ning (4) eeldus,

* Artikli aluseks on 26.09.2025 Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi XXXVII orientalistikapäevadel peetud ettekanne „Tahtevabaduse probleem: lääne filosoofia kohtub budismiga“.

et moraalne vastutus on seotud tahtevabadusega. Näitan, et budistlikust vaatepunktist jääb (1) põhjusliku determinismi küsimus lahtiseks; (2) „tahtele“ lähim budistlik kategooria – kavatsus (*cetanā*) – vastandub libertaarsele tahte käsitlusele ning budismi kontekstis ei mõisteta vabadust mitte tahte autonoomiana, vaid vabadusena kannatustest ja nende põhjustest; (3) püsiva ja autonoomse „mina“ eeldus lükatakse budismi kontekstis otsustavalt tagasi; ning (4) budism esindab sellist arusaama moraalsest vastutusest, mis on vaba tahte küsimusest sõltumatu. Kõigest sellest tulenevalt pole budismi kontekstis tekkinud vajadust arutleda vaba tahte probleemi üle nii, nagu seda on tehtud lääne filosoofias. See omakorda tekitab küsimuse, kui vältimatu või viljakas on vaba tahte probleem lääne filosoofias endas.

MÄRKSÕNAD: vaba tahe, tahtevabaduse probleem, determinism, budism, võrdlev filosoofia

VIVIAN PUUSEPP
Tartu Ülikooli teoreetilise filosoofia teadur
e-post: vivian.puusepp@ut.ee

ABSTRACT

The problem of free will: Western philosophy meets Buddhism

The problem of free will has been debated in Western philosophy for centuries. It may be formulated as follows: How can I have free will if the world is causally determined? This question is closely connected with the issue of moral responsibility: if my decisions arise from factors beyond my control, how can I be held responsible for my actions?
In the Buddhist philosophical tradition, the problem of free will has not emerged in this form. Only since the twentieth century have Western philosophers and Buddhist scholars begun to wonder how Buddhists might address this issue. Nevertheless, some authors maintain that the problem of free will is a phenomenon idiosyncratic to the Judeo-Christian intellectual tradition and cannot simply be transplanted into the Buddhist context.
In the article, I argue that the problem of free will is indeed alien to Buddhism and cannot readily be transferred into the Buddhist philosophical framework. Nevertheless, I contend that dialogue between Western and

Buddhist philosophy on the topic of free will can still be philosophically fruitful, insofar as it brings to light and critically examines the assumptions from which the problem of free will has emerged and which have shaped Western thought more broadly. I focus on four such assumptions: (1) the assumption of causal determinism; (2) the assumption that there is such a thing as the will, together with the identification of freedom with autonomy; (3) the assumption of a permanent and autonomous self; and (4) the assumption that moral responsibility depends upon free will. I argue that, from a Buddhist perspective, (1) the question of causal determinism remains unresolved; (2) the Buddhist concept most closely corresponding to the notion of "will"—namely, intention (*cetanā*)—stands in contrast to the libertarian conception of the will, while freedom in Buddhism is understood not as the autonomy of the will but as liberation from suffering and its causes; (3) the assumption of a permanent and autonomous self is unequivocally rejected; and (4) Buddhism advances a conception of moral responsibility that is independent of the question of free will. Consequently, Buddhism has had no reason to formulate or debate the problem of free will in the manner characteristic of Western philosophy. This, in turn, raises the question of how inevitable—or indeed how philosophically fruitful—the problem of free will is within Western philosophy itself.

KEYWORDS: free will, the problem of freedom of will, determinism, Buddhism, comparative philosophy

VIVIAN PUUSEPP
Research fellow in theoretical philosophy, University of Tartu

e-mail: vivian.puusepp@ut.ee

Sissejuhatus

Vaba tahte probleemi üle on lääne filosoofias arutletud suurema osa selle ajaloost ning pea igal filosoofil on olnud selle kohta midagi öelda (O'Connor & Franklin 2022). Selle filosoofilise probleemi päritolu osas pole uurijad siiski üksmeelel. Osa autoreid väidab, et vaba tahte probleem tekkis alles 4. sajandil seoses Püha Augustinuse teosega „Vabast tahtest" („De libero arbitrio voluntatis" Augustine 1993; vt Dihle 1982; Flanagan 2017; Gar-

field 2017). Teised uurijad aga leiavad, et vaba tahte probleemi tõstatamist saab omistada juba Epikurosele (341–270 e.Kr) (Sedley 2016). Kolmandate arvates käsitles vaba tahte probleemi esimesena 1.–2. sajandil elanud Rooma stoikute koolkonna esindaja Epiktetus (Frede 2011). Need erinevad vaated ei pruugi olla omavahel vastuolus, sest iga autor määratleb vaba tahte probleemi pisut erinevalt. Kindlalt saab aga väita, et vaba tahte probleem on lääne filosoofias kaua aega olnud üks keskseid küsimusi ja et see on aktuaalne ka tänapäeval. Milles see probleem siis täpsemalt seisneb?

Alustagem paarist argisest tähelepanekust. Esiteks kipuvad inimesed nii iseennast kui ka teisi kogema autonoomsete toimijatena ehk isikutena, kes teevad otsuseid ja juhivad oma käitumist ning keda seetõttu saab pidada oma tegude eest moraalselt vastutavaks. Mõelgem näiteks olukorrale, kus keegi teid rahvast täis bussis meelega tõukab – sellises situatsioonis on loomulik tunda tõukaja suhtes pahameelt. Aga kui keegi müksab teid bussis kogemata seetõttu, et ta kaotas tasakaalu bussi äkkpidurdamise tulemusel, ei tundu pahameel müksaja suhtes kohane, sest tegemist polnud tahtliku teoga. Niisiis võiks öelda, et igapäevaelus me lähtume sageli uskumusest, et vähemalt teatud olukordades tegutsevad inimesed oma vaba tahte alusel.

Teiseks tugineb nii meie argine kui ka teaduslik maailmataju arusaamale, et igal sündmusel on põhjus. Miski ei juhtu lihtsalt niisama, põhjuseta. Iga sündmuse määravad ära sellele eelnevad põhjused, mille on omakorda määranud veelgi varasemad põhjused jne. Filosoofilises kõnepruugis tähistatakse sellist arusaama terminiga *põhjuslik determinism*.[1] Põhjuslikku determinismi (edaspidi: determinism) tuleb eristada *fatalismist*, mille kohaselt on teatud asjad määratud juhtuma olenemata sellest, mida me teeme. Determinismi järgi mõjutavad meie teod edasisi sündmusi, olles ise tingitud eelnevatest sündmustest. Determinismil on mitmesuguseid vorme. Näiteks seisneb *füüsikaline determinism* uskumuses, et universumi iga hetkeseisu määras üheselt ette Suur Pauk, ja *neuroloogiline determinism* väidab, et kõiki meie vaimuseisundeid, sealhulgas meie tahteimpulsse, on määranud ajuseisundid. *Jumalik determinism* viitab aga uskumusele, et kõiki maailma sündmusi juhib jumalik tahe. Kõigi nende käsitluste ühisjoon on arusaam, et mistahes sündmuse määravad üheselt ära selle põhjused.

Determinismiga seoses tekib aga probleem, mille Peter van Inwagen on sõnastanud järgmiselt:

1 Põhjusliku determinismi kohta vt Hoefer (2026).

> „Kui determinism on tõene, siis on meie teod loodusseaduste ja kauges minevikus toimunud sündmuste tagajärjed. Kuid see, mis toimus enne meie sündi, ei ole meie kontrolli all (s.t me ei saa muuta minevikku), ja samuti ei ole loodusseadused meie kontrolli all (s.t me ei saa rikkuda loodusseadusi). Seega ei ole ka nende asjaolude tagajärjed (sealhulgas meie praegused teod) meie kontrolli all.“ (van Inwagen 1983: 16)

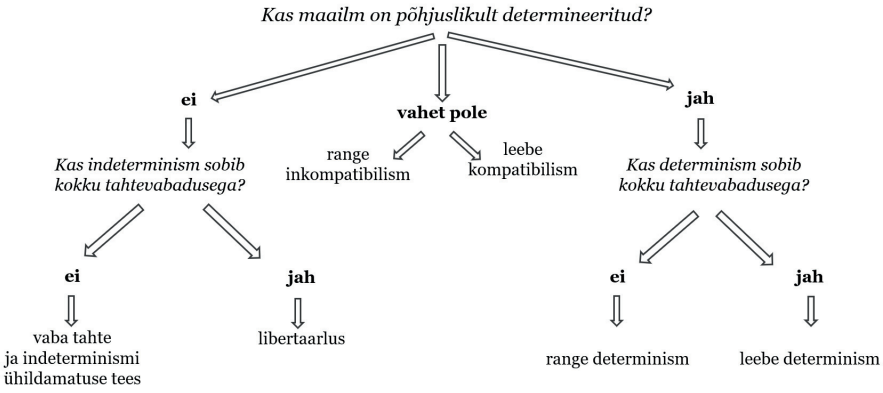
Teisisõnu tekib vastuolu kahe arusaama vahel. Ühelt poolt tundub suur osa meie enesemõistmisest ja sotsiaalsest läbikäimisest eeldavat, et nii meil endil kui ka teistel on olemas vaba tahe ehk võime valida, millist teguviisi me mingis konkreetses olukorras eelistame. Teiselt poolt aga näib determinismist järelduvat, et iga sündmus, sealhulgas ka iga inimlik tahteimpulss, kavatsus ja tegu, on sellele eelnevate põhjuste vältimatu tagajärg. Kui see on nii, siis pole enam sugugi ilmne, kas ja millises mõttes saab meie tahet pidada vabaks. Kuidas saab inimene olla oma tahte peremees, kui tema otsused ja teod on juba ette ära määranud Suur Pauk, eelnevad ajuseisundid või Jumal?

Vaba tahte olemasolu on püütud päästa determinismi vaidlustamise kaudu. Küsimuse üle, kas maailm on põhjuslikult determineeritud või mitte, arutleti juba antiikajal ning ka tänapäeval pole selles küsimuses üksmeelt. Newtoni 17. sajandi klassikaline mehaanika andis tugeva tõuke maailma mõistmisele hiiglasliku mehaanilise kellavärgina. Usuti, et kui me teaksime kõiki loodusseadusi ja universumi kõigi osakeste täpset seisundit mingil ajahetkel, siis oleks põhimõtteliselt võimalik tuvastada nende osakeste seisund mistahes muul ajahetkel (O’Connor & Franklin 2022). Sedasorti mõtlemine polnud aga midagi uut – juba vanakreeka atomistid väitsid, et kosmos koosneb jagamatutest aatomitest, mis liiguvad tühjuses seaduspäraselt (O’Connor 2022). 20. sajandi alguse kvantfüüsika seadis kellavärgi metafoori aga küsimuse alla. Ühe levinud tõlgenduse kohaselt pole kvantmaailma protsessid mitte rangelt põhjuslikult determineeritud, vaid tõenäosuslikud. Selle põhjal väidetakse, et mitte ükski sündmus, sealhulgas meie tahteimpulsid, pole põhjuslikult determineeritud, vaid üksnes tõenäosuslikud. Selle mõttekäigu eelkäijaks võib pidada juba Epikurost, kes täiendas Demokritose atomismi õpetusega aatomite spontaansest kõrvalepõikest, mis tema arvates vabastas muuhulgas ka inimesed determinismi kütkest (Purinton 1999). Levinud vastuväide arusaamale, et indeterminism võiks avada võimaluse vaba tahte olemasoluks, on aga järgmine: kui meie tahe ei oleks põhjuslikult determineeritud, siis oleks see mitte vaba, vaid juhuslik (vt Garfield 2017: 48). Juhuslikult tekkivaid tahtmisi on raske pidada mingis mõttekas tähenduses vabadeks.

Determinismi küsimuses pole siiani jõutud üksmeelele, nagu ka vaba tahte puhul. Tänapäeva lääne filosoofid jätkavad tuliseid arutelusid küsimuse üle, kas ja millises mõttes saab rääkida vabast tahtest – nii juhul, kui eeldada mingit sorti determinismi kehtivust, kui ka vastupidi, lähtudes eeldusest, et determinism on väär. Järgmises alapeatükis tutvustan peamisi lähenemisi vaba tahte probleemile.

Vaba tahte probleemi levinumad käsitlused

Käesolevas artiklis ei ole võimalik anda filosoofiaajaloolist ülevaadet eri lääne mõtlejate käsitlustest vaba tahte probleemile (kuid vt nt Dilman1999). Küll aga püüan, teatud lihtsustuste hinnaga, anda ülevaate peamistest vaba tahte probleemi lahenduskäikudest lääne filosoofias (vt ka joonist 1).

Joonis 1.

Vaadet, mille kohaselt põhjuslik determinism on kooskõlas vaba tahte olemasoluga, nimetatakse nüüdisaja filosoofias *kompatibilismiks* (ingl *compatibilism*) – seda võiks eesti keeles kutsuda ka *determinismi ja vaba tahte ühilduvuse teesiks*. Üks levinumaid kompatibilistlikke käsitlusi on nn *leebe determinism* (ingl *soft determinism*), mis vastandub nn *rangele determinismile* (ingl *hard determinism*).[2] Leebe determinismi kohaselt ei välista determinism vaba tahte olemasolu tänu sellele, et tahtevabadus defineeritakse ümber viisil, mis on determinismiga kooskõlas. Olenemata sellest, kas eeldatakse füüsikalist, neuroloogilist, jumalikku või mõnd muud determinismi, mõistavad leebed deterministid tahtevabadust laias laastus võimena tegutseda endale oluliste soovide kohaselt – tingimusel, et kedagi

2 Terminid on pärit William Jamesi 1897. a avaldatud esseest (James 2023).

ei sunnita ega survestata neid tegusid sooritama. Seejuures on inimese soovid ise põhjuslikult determineeritud. 20. sajandil on iseäranis mõjukas olnud Harry Frankfurti käsitlus (Frankfurt 1971), mille järgi on inimese tahe vaba siis, kui ta mitte ainult ei soovi midagi, vaid soovib ka, et see soov oleks tema tegelik tahe. Tahtevabadus seisneb Frankfurti järgi esimest järku soovide (nt soov süüa porgandit) kooskõlas teist järku soovide ehk metasoovidega (nt soov, et ma sooviks süüa porgandit, sest minu jaoks on tähtis tervislikult toituda).

Üks etteheide leebele determinismile on väide, et see vahetab teemat ja pakub tahtevabaduse aseaineks pelgalt tegutsemisvabadust (vt Albritton 1985). Alternatiivina on välja pakutud mitmesuguseid *libertaarseid* (mitte poliitilises, vaid metafüüsilises mõttes) vaba tahte käsitlusi, mis lähtuvad loogikast, et kui vaba tahe ei ühildu põhjusliku determinismiga, siis seda halvem determinismile. Sageli toetuvad sellised käsitlused veendumusele, et vaba tahte eeldamine on möödapääsmatu mingi muu kaaluka filosoofilise probleemi lahendamiseks: näiteks selleks, et inimestelt saaks nõuda moraalset käitumist, või selleks, et lahendada kurjuse probleemi kristlikus teoloogias. Libertaarsetes käsitlustes saab vabast tahtest omamoodi iseseisev algpõhjus ehk *causa sui*. Vaba tahet käsitletakse millegi sellisena, mida ei ole determineerinud universumi eelnevad seisundid, vaid mille näol on tegu kas meis spontaanselt tekkivate tahteimpulssidega või tahtmistega, mille vahetuks põhjuseks pole mitte universumi minevikust pärit protsessid, vaid subjekt ise kui autonoomne substants. Esimest neist vaadetest kutsutakse *põhjuslike sündmuste libertaarluseks* (ingl *event-causal liberarianism*) ja teist *põhjuslike toimijate libertaarluseks* (ingl *agent-causal libertarianism*).[3] Mõlemad eitavad universaalset põhjuslikku determinismi ja seetõttu kuuluvad need *inkompatibilismi* ehk *vaba tahte ja põhjusliku determinismi ühildamatuse teesi* alla. Inimese tahet mõistetakse neis käsitlustes autonoomse võimena, mida ülejäänud universumi põhjusetagajärje seosed ära ei määra.

Need, keda eeltoodud seisukohad ei veena, võivad kalduda toetama *inkompatibilismi* vastupidist vormi, mis lähtub loogikast, et kui põhjuslik determinism ja vaba tahe ei saa koos eksisteerida, siis tuleb loobuda just vabast tahtest. Sellisel juhul jõutakse vaateni, mida kutsutakse *rangeks determi-*

3 On olemas ka *mittepõhjuslik libertaarlus* (ingl k *non-causal libertarianism*), mille kohaselt me oleme oma tahte peremehed mitte seetõttu, et me vahetult põhjustaksime oma tahteimpulsse või need tekiksid kuidagi iseenesest, vaid lihtsalt tänu sellele, et meie tahe on meie oma – meie valikud on midagi, mida me ise teeme, mitte midagi sellist, mis meiega juhtub. See vaade on siiski vähe poolehoidjaid leidnud (O'Connor & Franklin 2022).

nismiks (ingl *hard determinism*). Range determinismi toetuseks viidatakse sageli neuroteadlase Benjamin Libeti 1980. aastatel läbi viidud katsetele (Libet 1985). Katsealustele anti ülesanne sooritada lihtne, varem kokku lepitud käeliigutus hetkel, mil nad kogevad vastavat soovi või tungi. Katse käigus mõõdeti elektroentsefalogrammi (EEG) abil ajus nn valmiduspotentsiaali – aju elektrilise aktiivsuse muutust, mida oli juba varem seostatud tahtlike liigutustega. Tulemused näitasid, et valmiduspotentsiaal ilmnes keskmiselt umbes 350 millisekundit enne seda, kui osalejad teadvustasid oma soovi kätt liigutada. Hiljem on teised teadlased teinud samalaadseid katseid ja saanud sarnaseid tulemusi. Levinud tõlgenduse kohaselt viitavad nende katsete tulemused sellele, et meie tahtlikke liigutusi juhivad alateadlikud ajuprotsessid, mistõttu vaba tahe on illusioon: see, mida me kogeme vaba valikuna, on neuroloogiliselt ära määratud juba enne, kui me sellest teadlikuks saame. Seda tõlgendust on muidugi ka põhjalikult kritiseeritud (vt nt Nahmias 2014).

Osa autoreid jätavad vastuse küsimusele, kas maailm on põhjuslikult determineeritud või mitte, hoopiski lahtiseks. Sellisel juhul terendavad kaks teineteisele vastanduvat positsiooni. Esimesel juhul leitakse, et vaba tahe eksisteerib olenemata sellest, kas maailm on põhjuslikult determineeritud või mitte – sellist seisukohta nimetatakse *leebeks kompatibilismiks* (ingl *soft compatibilism*). *Range inkompatibilism* (ingl *hard incompatibilism*) seevastu väidab, et mingit vaba tahet ei eksisteeri ei deterministlikus ega indeterministlikus maailmas.

Eelneva põhjal joonistub välja, et mitmed arutluskäigud vaba tahte ja determinismi üle viivad skeptilise järelduseni, mille kohaselt vaba tahet ei eksisteeri. Vaba tahte skeptitsism on tänapäevases lääne filosoofias võrdlemisi levinud. Mõte sellest, et vaba tahe on ainult illusioon, on aga paljude lääne mõtlejate jaoks sügavalt häiriv. Selle üks põhjusi on lääne mõtteloos iseenesestmõistetavaks peetud arusaam, et moraalsest vastutusest saab rääkida üksnes vaba tahte alusel sooritatud tegude puhul. Kuidas saaksime kellelegi ette heita valetamist, varastamist, vägistamist, tapmist või muid moraalselt kohutavaid tegusid, kui tal polnudki võimalust teisiti käituda? Kas on võimalik pidada kiiduväärseks kedagi, kes käitub vooruslikult ja ennastohverdavalt, kui seegi ei olnud tegelikult tema enda valik? Ilmselt just seetõttu on mitmed õhtumaised suured mõtlejad leidnud, et meil ei jää muud üle, kui eeldada vaba tahte olemasolu, isegi kui me ei suuda lõpuni mõista, kuidas see saab põhjuslikult determineeritud maailmas eksisteerida.[4]

4 Näiteks Immanuel Kant väitis „Praktilise mõistuse kriitikas“ (1788), et me lihtsalt peame moraalsete

Vaba tahte probleem ja budism

Enamik budismi uurijaid on seisukohal, et budistlikus traditsioonis ei tekkinud eksplitsiitset arutelu vaba tahte probleemi üle (Gowans 2017: 11). Küsimuse üle, kuidas võiks budismi kontekstis vaba tahte probleemi käsitleda, on hakatud arutlema alles 20. sajandil ning seda tänu peamiselt lääne taustaga budoloogidele ja filosoofidele. Suur osa sellest diskussioonist on aset leidnud paaril viimasel aastakümnel.[5]

Budismi kontekstis on vaba tahte probleemile pakutud erinevaid lahendusi. Ühelt poolt tuleneb see sellest, et lähtutakse budismi eri harudest või koolkondadest ning teiselt poolt on see seotud iga autori filosoofiliste eelistustega. Näiteks Goodman (2017) väidab, et budistlik vaba tahte käsitlus saab olla üksnes rangelt inkompatibilistlik. Samamoodi kaitsevad Blackmore (2017) ja Strawson (2017) skeptilist vaadet, mille järgi ei eksisteeri budistlikust vaatepunktist vaba tahet. Adam (2017) ja Harvey (2017) on kumbki välja pakkunud semikompatibilistliku lähenemise: budism eitab vaba tahet, kuid jaatab moraalse vastutuse olemasolu. Siderits (2017) nimetab oma lahendust paleokompatibilistlikuks – vabast tahtest saab tema sõnul rääkida tavatõe tasandil, kuid mitte ülima tõe tasandil.[6] Repetti (Repetti 2017a, 2019, 2020) seevastu kaitseb leebet kompatibilismi, väites, et budism toetab vaba tahte olemasolu sõltumata sellest, kas maailm on põhjuslikult determineeritud või mitte. Minu eesmärk pole siin erinevaid käsitlusi analüüsida. Lähtun pigem autoritest, kes suhtuvad vaba tahte probleemi budistlikku konteksti ülekandmisse skeptiliselt.

Christopher Gowans (2017), Owen Flanagan (2017) ja Jay Garfield (2017) seavad igaüks omal viisil kahtluse alla idee, et vaba tahte probleemi on üldse mõistlik budismi kontekstis arutada. Gowans väidab paali kaanonile toetudes, et varased budistid ei käsitlenud vaba tahte probleemi seetõttu, et Buddha õpetust nähti eeskätt praktilise vabanemisõpetusena. Varase budismi kontekstis peeti teatud sorti metafüüsiliste küsimustega tegele-

olenditena eeldama vaba tahte olemasolu (Kant 2003). Ta käsitles inimest kõlbeliselt autonoomse subjektina, kes elab ühest küljest küll nähtumuste maailmas, mille määravad ära loodusseadused, kuid kuulub teisest küljest olemuste maailma, kus kehtivad mõistuse printsiibid. Peter Strawson (1962) väidab, et inimestena paistab meile paratamatult, et inimesed teevad valikuid ja tegutsevad nende alusel. Tema käsitluse järgi on moraalse vastutuse aluseks meie reaktiivsed hoiakud (nt pahameel, süütunne, tänulikkus jms), mitte metafüüsiline tahtevabadus. Vt ka Reiland 2011, lk 884–885.

5 Hea sissevaate sellesse arutellu annab kogumik „Buddhist perspectives on free will: Agentless agency" (Repetti, 2017b).

6 Budistlik *kahe tõe õpetus* eristab kahte tegelikkuse käsitust, milleks on *tavatõde* (skr *saṃvṛti-satya*) ja *ülim tõde* (skr *paramārtha-satya*). Tavatõde kirjeldab maailma sellisena, nagu see ilmneb meie igapäevases kogemuses ja keelekasutuses, näiteks kuuluvad siia objektid, isikud, põhjuse-tagajärje seosed. Ülim tõde kirjeldab nähtuste ontoloogilist staatust: ühelgi nähtusel pole iseseisvat, püsivat omaolekut (skr *svabhāva*) ja need eksisteerivad üksnes vastastikuses sõltuvuses (skr *pratītya-samutpāda*). (Thakchoe 2025).

mist virgumise suhtes ebavajalikuks või koguni seda takistavaks. Gowans viitab tuntud võrdpildile mehest,[7] keda on tabanud mürginool ja kes selle asemel, et lubada arstil nool välja tõmmata ja haava ravida, nõuab vastuseid mitmesugustele küsimustele: Millisesse kasti vibukütt kuulub? Mis on vibuküti nimi ja päritolu? Kui pikka või lühikest kasvu ta on? Milline nägi välja vibu? Millest oli tehtud vibunöör? jne. Buddha selgitab selles loos, et mees sureks enne, kui ta jõuaks kuulda vastuseid kas või mõnele neist küsimustest. Ta võrdleb vibukütti inimesega, kes väidab, et on valmis järgima Buddha õpetust ja asuma virgumisteele alles siis, kui on saanud vastused kümnele metafüüsilisele küsimustele, näiteks: Kas maailm on igavene või lõplik? Kas nõndaläinu[8] eksisteerib pärast surma või mitte? Kas keha ja hing on üks asi või erinevad asjad? Paali kaanonis keeldub Buddha süstemaatiliselt neile küsimustele vastamast, mistõttu hakati neid nimetama *vastamata küsimusteks* (pl *avyākata-vastu,* skr *avyākṛta-vastu,* vt *The Unanswered Questions* 2025). Gowansi arvates tuleks vaba tahte probleemi suhtuda samamoodi: see kuulub küsimuste hulka, millega tegelemist oleks Buddha pidanud virgumise seisukohalt ebavajalikuks.

Gowansi seisukohta võib vaidlustada, osutades, et Buddha keeldus neile küsimustele vastamast kindlas kontekstis – olukordades, kus ta leidis, et nende üle arutlemine võiks takistada potentsiaalsetel õpilastel virgumisteele asumist. Sellest ei järeldu aga, et juba virgumisteel olles ei võiks teatud metafüüsiliste küsimuste üle järelemõtlemine toetada praktiseerijaid, kelle isikuomadused ja mõistmise tase seda võimaldavad. Abidharma traditsioon – rääkimata hilisematest arengutest budistlikus filosoofias – näitab selgelt, et budistlikus mõtteloos on aset leidnud rikkalikud metafüüsika alased arutelud. Muuhulgas kuulub paali kaanonis „vastamata küsimuste“ hulka ka küsimus „mina“ olemasolu kohta. Ometi on budismi alustalaks saanud *minatuse* (pl *anattā*; skr *anātman*) õpetus. Minatus ei tähenda, et subjekti üldse olemas ei ole, vaid seda, et subjektid ei eksisteeri sellisel viisil, nagu meile näib – püsivate ja eraldiseisvate entiteetidena.[9] Samuti ei järeldu Gowansi mõttekäigust, et budismi uurijad ei võiks arutleda selle üle, kas ja kuidas oleks võimalik käsitleda vaba tahte probleemi budistlikust vaatepunktist.

7 See võrdpilt esineb paali kaanonis nt „Keskmiste kogumikku“ kuuluvas „Lühemas kõnes Mālunkyāputtale“ (MN 6.63.6).

8 Nõndaläinu (pl, skr *tathāgata*) – Buddha Šākjamuni epiteet, mis viitab tema pöördumatule virgumisele ja on seotud *nõndasusega* kui teadvuse kõrgeimat seisundit iseloomustava mõistega. Pärimuse järgi nimetas selle sõnaga Buddha ennast ise (Mäll *et al*. 2006).

9 Nicholson (2016) väidab, et klassikaline *minatuse* doktriin ei pruukinud olla Buddha algupärane õpetus, vaid kujunes välja hilisemate filosoofiliste vaidluste käigus *pudgalavaada* e isiksuse koolkonna ja teiste koolkondade vahel, mis väitsid, et isiksus taandub pidevas muutumises ja vastastikmõjus olevaile protsessidele, millel puudub püsiv kese.

Nii Garfield kui ka Flanagan kuuluvad autorite hulka, kelle hinnangul kerkib vaba tahte probleem esile alles seoses Püha Augustinusega. Püha Augustinus esitas libertaarse vaba tahte kontseptsiooni lahenduseks *teodiike* probleemile, püüdes selgitada, kuidas on kurjus võimalik maailmas, mille on loonud kõikvõimas, kõiketeadev ja ülimalt hea Jumal. Tema käsitluse kohaselt andis Jumal inimesele autonoomse võime valida hea ja kurja vahel. Jumal küll teab kõiki inimeste tegusid, ent ei sekku neisse – kui inimene otsustab kurja kasuks, siis ta väärkasutab oma vaba tahet, mille eest lasub vastutus täielikult inimesel endal. Seetõttu on Jumal õiglane, kui ta karistab inimesi nende pattude eest. Hilisemates filosoofilistes aruteludes nihkus fookus aga küsimusele, kas selline libertaarne vaba tahe saab eksisteerida põhjuslikult determineeritud maailmas.

Owen Flanagan (2017) väidab, et budismi ajaloos ei kujunenud arutelu vaba tahte probleemi üle välja mitte üksnes seetõttu, et seda ei peetud virgumise seisukohalt vajalikuks, vaid ka põhjusel, et budistlikust vaatenurgast on probleemipüstitus ise problemaatiline. Kuna budismis puudub kõikvõimsa, kõiketeadva ja ülimalt hea Jumala kontseptsioon, ei teki seal ka *teodiike* probleemi. „Mulle on vastumeelne paluda budistidel midagi arvata vaba tahte probleemi kohta, sest tegu on filosoofiliselt halva ja idiosünkraatilise probleemiga," kirjutab ta (Flanagan 2017: 59). Artikli lõpus lisab ta provokatiivselt, et arutelu selle üle, mida budistid vaba tahte probleemist arvata võiksid, on midagi sellist, milles ta tegelikult osaleda ei soovi ja mille toimumisele ta tungivalt vastu vaidleb.

Jay Garfield (2017) on sarnasel seisukohal: budismis ei tekkinud vaba tahte probleemi seetõttu, et küsimus on budismi seisukohalt valesti püstitatud. Ta osutab, et samas võtmes on tõlgendatud ka Buddha keeldumist vastata kümnele metafüüsilisele küsimusele: vaikimisega viitas Buddha sellele, et need küsimused põhinevad vääradel eeldustel. Näiteks küsimus, kas nõndaläinu eksisteerib pärast virgumist või mitte, eeldab, et ta eksisteeris juba enne virgumist.[10] Garfieldi väitel ei saa vaba tahte probleem budismi kontekstis põhimõtteliselt tekkida, mistõttu ei ole tema arvates ka alust väita, et mõni konkreetne vaba tahte teooria sobiks budismiga paremini kui mõni teine.

Nõustun Gowansi, Garfieldi ja Flanaganiga, et vaba tahte probleem on budismile võõras. Seetõttu tuleb hoolikalt kaaluda, kas selle budistlikku

10 Lääne filosoofia lähtub suuresti aristotellikust loogikast, kus igale küsimusele saab vastata kas eitavalt või jaatavalt. Budismi kontekstis on tavaks toetuda pigem tetralemmale ehk loogikale, kus vastus küsimusele saab olla kas tõene, väär, ühtaegu nii tõene kui ka väär või ühtaegu ei tõene ega väär.

konteksti asetamine on üldse mõttekas ja kohane. Samas ei ole minu jaoks veenev Garfieldi ja Flanagani väide, et vaba tahte probleem kuulub kitsalt judeokristlikku konteksti. Seda esiteks põhjusel, et paljude autorite hinnangul leidub arutelusid vaba tahte probleemi üle juba vanakreeka filosoofias enne kristluse tekkimist. Teiseks on seda probleemi – isegi kui nõustuda seisukohaga, et vaba tahte probleem kujunes välja alles varakeskaegse kristliku teoloogia pinnalt – alates 20. sajandist käsitletud peamiselt ilmalikust ja loodusteaduslikust vaatepunktist. Sellise rõhuasetusega arutelud tekkisid juba sajandeid varem – näiteks leidub neid 17. sajandi briti empiristide teostes. Kuigi budistlikus traditsioonis ei ole vaba tahte probleemi otsesõnu käsitletud, ei tähenda see minu arvates, et lääne filosoofid ei võiks sel teemal budistlike kolleegidega dialoogi pidada. Selline dialoog ei peaks aga algama küsimusest, millist vaba tahte teooriat Buddha või erinevad budistlikud koolkonnad võiksid toetada. Pigem tuleks alustada küsimusest, kuidas on budistlik mõttetraditsioon ligi 2500 aastat toiminud, ilma et seal tekiks süstemaatiline arutelu vaba tahte probleemi üle. See küsimus võiks omakorda suunata meid tuvastama ja kriitiliselt analüüsima eeldusi, mis lasevad vaba tahte probleemil lääne filosoofias nii keskse ja pakilisena paista. Just seda püüangi käesoleva artikli järgnevates osades teha. Enne selle analüüsi juurde asumist tutvustan aga lühidalt mõningaid budismi keskseid ideid, mis on järgneva arutelu mõistmiseks hädavajalikud.

Budismi kesksed ideed

Budismi ligi 2500 aasta pikkuse ajaloo vältel on välja kujunenud arvukalt budismi eri harusid ja budistlikke filosoofiakoolkondi, rääkimata mitmekesistest kultuurilistest praktikatest. Mõned autorid eelistavad seetõttu budismi asemel rääkida pigem „budismidest“ (nt Flanagan 2017). Nii nagu lääne filosoofid, on ka budistlikud mõtlejad paljudes filosoofilistes küsimustes eri meelt, mistõttu oleks naiivne eeldada, et küsimusele „Mida budistid vaba tahte probleemist arvaksid?“ oleks võimalik anda üks ja ammendav vastus.

Vaatamata budistlike traditsioonide ja koolkondade mitmekesisusele ning nende lahknevatele seisukohtadele paljudes filosoofilistes küsimustes, saab sellegipoolest rääkida budismi kesksetest ideedest ja tekstidest, mis on autoriteetsed enamiku budistide jaoks. Näiteks tunnistavad kõik budismi suunad paali kaanonit autoriteetse pühakirjade kogumina. Paalikeelne kaanon *Tipiṭaka* koosneb nn kolmest korvist ehk kogumist (pl *ti* – kolm,

piṭaka – korv, kogum). Esimesse neist, *vinayapiṭakasse* ehk vinaja korvi, on koondatud käitumisjuhised munkadele ja nunnadele. Teise, *suttapiṭakasse* ehk suutrate korvi, kuuluvad Buddha õpetussõnadel põhinevad tekstid. Kolmandas, *abhidhammapiṭakas* ehk abidharma korvis, sisalduvad nn kõrgemad õpetused, kus Buddha õpetust esitatakse süstematiseeritud ja kommenteeritud kujul.

Varajased suutrad esitavad Buddha õpetust lahendusena eksistentsiaalsele probleemile, mida paali keeles tähistatakse terminiga *dukkha* (Gethin 2021: 89) ning mida eesti keelde on kõige sagedamini tõlgitud sõnaga „kannatus". Selle mõistega osutatakse asjaolule, et elu ei paku lõplikku ega kestvat õnne või rahulolu. Budistide ülimaks sihiks on kannatusrohkest sündide ja surmade ringkäigust ehk *sansaarast* vabanemine virgumise teel. Seejuures toetuvad kõik budistlikud traditsioonid ja koolkonnad neljale õilsale tõele[11] (pl *cattāri ariya saccāni* ; skr *catvāry ārya satyāni*), milleks on: 1) õilis tõde kannatusest; 2) õilis tõde kannatuste põhjustest; 3) õilis tõde kannatuste lakkamisest; ja 4) õilis tõde kannatuste lakkamiseni viivast kaheksaosalisest teest. Esimene tõde on sõnastatud *Seadmuseratta käimapanemise suutras,* mida traditsiooni kohaselt peetakse Buddha esimesteks õpetussõnadeks:

> „See aga, mungad, on õilis tõde kannatusest. Sündimine on ju kannatusrikas, vananemine on ju kannatusrikas, haigus on ju kannatusrikas, suremine on ju kannatusrikas, samuti on kannatusrikkad mure, kurbus, kannatus, masendus ja ärevus. Kokkupuude ebameeldivaga valmistab kannatusi ja eemalolek meeldivast valmistab kannatusi. Kannatus on ka siis, kui ei saada seda, mida ihaldatakse. Lühidalt: viis isiksuse koostisosa valmistavad kannatusi." (Budismi Pühad Raamatud I, 2004: 13–14)

Niisiis osutab esimene tõde asjaolule, et elu on paratamatult seotud kannatusega. Teine tõde selgitab kannatuste põhjuseid: „See aga, mungad, on õilis tõde kannatuse põhjustajast. Selleks on janu uuestisündimise järele, millega kõikjal ja alati käivad koos naudinguid otsiv himu ja kirg, ning täpsemalt lõbujanu, elujanu ja surmajanu" (Budismi Pühad Raamatud I, 2004: 14). Antud tekstikoht rõhutab janu uuestisündimise järele kui kannatuste otsest põhjust, mis hoiab olendeid *sansaaras*. See janu ei teki aga iseenesest – seda põhjustab *teadmatus* (pl *avijjā*, skr *avidyā*) tegelikkuse loomuse suhtes. Teadmatus ei tähenda üksnes teadmiste puudumist, vaid moonutatud tegelikkuse taju, mis avaldub vahetult selles, kuidas me

11 Väljend „neli õilsat tõde" võib kõlada eksitavalt – õilsad pole niivõrd tõed, kuivõrd olendid, kes neid tõdesid mõistavad, seega võiks neid tõdesid nimetada ka neljaks õilistavaks tõeks või neljaks õilsate tõeks.

maailma ja ennast kogeme ja alles sekundaarselt selles, millised on meie filosoofilised või teoreetilised arusaamad maailma kohta (Garfield 2015: 9). Teadmatus väljendub eeskätt selles, et me kogeme objekte ja olendeid, sealhulgas iseendid, kui midagi püsivat ning iseseisvalt olemasolevat. Buddha õpetuse tuum on aga selle mõistmine, et kõik olendid, asjad ja nähtused on tegelikult *püsitud* (pl *anicca*, skr *anitya*), *vastastikku sõltuvad* (pl *paṭiccasamuppāda*; skr *pratītya-samutpāda*) ning *minatud* (pl *anattā*; skr *anātman*)[12] (Garfield 2015: 2). Teadmatus asjade tõelisest loomusest põhjustab *iha* (pl *lobha*; skr *rāga*) ja *viha* (pl *dosa*; skr *dveṣa*), mis väljenduvad lõbu-, elu- ja surmajanuna. Lõbujanu väljendub lakkamatus naudingute tagaajamises ning elujanu paneb klammerduma käesoleva eksistentsi ja oma „mina" külge. Kui meie ihad ei saa rahuldatud või kui kogeme midagi ebameeldivat, tekib aga viha – vastumeelsus olemasoleva suhtes ning surmajanu ehk soov, et ebameeldiv kogemus lakkaks. Ihast, vihast ja teadmatusest räägitakse traditsiooni kohaselt ka kui *kolmest mürgist* (pl *tivisa*, skt *triviṣa*) või *kolmest halvast juurest* (pl *akuśalamūla*; skr *akusala-mūla*) (vt nt AN 3.69).

Kolmas tõde ütleb, et kannatustest on võimalik vabaneda, kui vabanetakse kannatuste põhjustest. „See aga, mungad, on õilis tõde kannatuse lakkamisest. Selleks on tolle janu jäägitu ja kiretu kadumine, tolle hülgamine ja mahajätmine, tollest vabanemine ja uuesti mitte ihkamine" (*Budismi Pühad Raamatud I*, 2004). Niisiis õpetas Buddha, et kannatustest on võimalik vabaneda, kui vabanetakse ihast ja vihast. Ihast ja vihast vabanemiseks on aga vaja ületada teadmatus. Kannatus lakkab siis, kui meie kogemusi juhib mõistmine, et kõik nähtused on *püsitud* ja *vastastikku sõltuvad* ning mingit püsivat ja iseseivat „mina" ei eksisteeri.

Aga kuidas sellise mõistmiseni jõuda? Vastuse annab neljas tõde, mis keskendub meetoditele, mille abil on võimalik teadmatusest ja seeläbi kannatustest vabaneda: „See on õilis kaheksaosaline tee, ning täpsemalt: õige vaade, õige kavatsus, õige jutt, õige tegu, õige eluviis, õige püüdlus, õige järelemõtlemine ja õige keskendumine" (Budismi Pühad Raamatud I, 2004: 13). Kaheksaosalist teed selgitatakse lahti paljudes suutrates. Traditsiooniliselt jaotatakse tee kolmeks: *mõistmine* (pl *paññā;* skr *prajñā*), *kõlblus* (pl sīla, skr śīla) ja *keskendumine* (pl, skr *samādhi*). *Analüüsi suutras* (SN 45.8) kirjeldatakse tee iga aspekti järgmiselt. Mõistmise alla kuuluvad *õige*

12 Mahajaana budismi seiskohalt on kõik asjad ja nähtused ka *omaolekust* (skr *svabhāva*) *tühjad* (skr *śūnya*).

vaade (pl *sammā-diṭṭhi*), mis keskendub nelja õilsa tõe mõistmisele, ning *õige siht* (pl *sammā-saṅkappa*)[13], mis seisneb otsuses lasta lahti kannatusi põhjustavast ihast ja kiindumusest, ning sellise sisemise motivatsiooni kultiveerimises, mis lähtuks iha, viha ja teadmatuse asemel mõistmisest, heasoovlikkusest ning vägivallatusest. Kõlbluse all käsitletakse *õiget juttu* või *kõnet* (pl *sammā-vācā*), mis seisneb valetamisest hoidumises ning lahkhelisid tekitavate ja karmide sõnade ning mõttetu lobisemise vältimises; *õiget käitumist* (pl *sammā-kammanta*), mille käigus välditakse elu võtmist, varastamist ning seksuaalset väärkäitumist (munkade ja nunnade puhul igasugust seksuaalset läbikäimist); ning *õiget eluviisi* (pl *sammā-ājīva*), mis osutab elatise teenimisele viisidele, mis kedagi ei kahjustaks. Kolm viimast punkti käsitlevad aga meeleharjutusi, mis moodustavad virgumistee hädavajaliku osa. *Õige püüdlus* (pl *sammā-vāyāma*) seisneb hüvetute ehk oskamatute (pl *akusala*; skr *akuśala*) meeleseisundite hülgamises ja hüveliste ehk oskuslike (pl *kusala*; skr *kuśala*) meeleseisundite kultiveerimises. Õige *järelemõtlemine* (pl *sammā-sati*)[14] viitab meeleharjutustele, mis keskenduvad keha, tunnete, meele, ja *seadmuste*[15] uurimisele. Viimaks, *õige keskendumine* (pl *sammā-samādhi*) viitab meele koondamisele, mis viib järjest sügavamatesse mõtlusseisunditesse ehk džaanadesse (pl *jhāna*). Seejuures on oluline teada, et kaheksaosaline tee ei kirjelda lineaarset teekonda, kus alustatakse esimesest sammust ja liigutakse seejärel järgmise juurde, vaid terviklikku süsteemi, kus iga element toetab teisi ja omakorda toetub teistele.

Olles tutvustanud budismi tähtsamaid alusideid, pöördun nüüd vaba tahte probleemi eelduste juurde ning uurin, kuidas budism neid käsitleda võiks.

13 Eelistan kasutada *sammā-saṅkappa (*pl) tõlkevastena „õige siht“, et see ei läheks segamini mõistega *cetanā*, mille tõlkevastena kasutan sõna „kavatsus“.

14 *Sati* (skr *smṛti*) levinuim ingliskeelne tõlkevaste on „*mindfulness*“, Seda on eesti keelde tõlgitud ka mõistetega „meelespidamine“ (Läänemets 2018), „teadlikkus“ (Ṭhitañāṇa Bhikku 2025; Viin 2025), „teadvelolek“ (Williams & Penman 2024) ja „ärksus“ (Williams & Penman 2013).

15 *Seadmus* (pl *dhamma*; skr *dharma*) – India õpetuste keskne mõiste, mis viitab nii universumis kui ka inimühiskonnas valitsevatele seadustele ja normidele. Budismi kontekstis mõeldakse seadmuse all enamasti Buddha seadmust ehk Buddha õpetust, mis on üks nn kolmest kalliskivist Buddha ja koguduse kõrval, mille kaitse alla Buddha õpetuse järgijad lähevad (Kolme kaitse kohta vt Mäll *et al*. 2006, lk 94 ja Raudsepp 2013). Laiemalt on seadmus tõlgendatav kultuuri mõiste kaudu, mille koostisosadeks on tekstid ja tekstiosad üksikmõisteteni välja, mida samuti nimetatakse seadmusteks. Abidharmale tuginedes mõistetakse seadmuste all ka mõistete objekte kui olemise või teadvuse elemente (Mäll *et al*. 2006: 179–180). Vt ka Märt Läänemetsa artiklit "*Dharma* ja kultuur" käesolevas numbris lk 123-144.

Põhjusliku determinismi eeldus

Suur osa arutelust vaba tahte probleemi üle lähtub eeldusest, et maailm on ühel või teisel viisil põhjuslikult determineeritud. Mida ütleb põhjusliku determinismi kohta budism?

Kõik budismi harud tuginevad *sõltuvusliku tekkimise* (pl *paṭicca-samuppāda*; skr *pratītya-samutpāda*) õpetusele, mille kohaselt ei ole seadmused püsivad ega teki iseenesest, vaid on pidevas põhjuse-tagajärje seoses (vt Mäll *et al*. 2006: 196). Sõltuvuslikku tekkimist iseloomustab väide: „Kui see on olemas, siis tekib too; selle esiletõusmise tõttu tekib too", ning kannatustest vabanemise aluseks on selle protsessi teistpidi pööramine: „Kui seda ei ole, siis toda ei teki; selle lakkamise tõttu lakkab too" (Ud 1.3). Sõltuvusliku tekkimise õpetust tõlgendavad mitmed budismi tundjad põhjusliku determinismi väljendusena (Garfield 2002, 2017, 2021; Goodman 2002, 2017; Harvey 2007, 2017). Näiteks Jay Garfield (2021: 46) kirjutab:

> „(…) hoolimata oma erinevatest eesmärkidest ja vaatenurkadest sunnivad mõlemad, nii budism kui ka moodne teadus, meid omaks võtma mingi determinismi versiooni – vähemalt väite, et iga sündmus on põhjustatud teiste sündmuste poolt ja nende kaudu seletatav."

Garfieldi hinnangul poleks kannatustega võimalik midagi ette võtta, kui need ei tekiks kindlatel põhjustel. Tema arvates põhineb kogu budistlik eetika põhjuslikul determinismil – kui meie teod ei oleks juhitud meie kavatsustest, siis ei oleks me mitte vabad, vaid võimetud. Vabadus seisneb tema sõnul võimes tegutseda oma kavatsuste kohaselt ning oskustes kujundada oma kavatsusi nii, et need oleksid kooskõlas tegelikkuse ja budistlike väärtustega. (Garfield 2021, ptk 4)

Samas leiab Christopher Gowans (Gowans 2017), et varase budismi kontekstis ei arutletud selle üle, kas põhjuslik determinism kehtib universaalselt või mitte. Rõhuasetus oli Buddha õpetuste rakendamisel kogemuse muutmiseks ja kannatustest vabanemiseks, mitte kogu tegelikkuse kohta käiva ontoloogilise teooria väljatöötamisel. Sõltuvusliku tekkimise õpetus juhib küll tähelepanu teatud korrapärasustele, mida on hädavajalik teada selleks, et kannatustest vabaneda, kuid Buddha ei kinnitanud ega lükanud ümber midagi universaalse põhjusliku determinismi laadset – virgumiseks polnud lihtsalt sellist teooriat tarvis. Gowansi seisukohaga on kooskõlas ka *Ida mõtteloo leksikon*, kus seisab, et „sõltuvuslikku tekkimist on tänapäeva teaduses vahel vaadeldud kui tegelikkuse ontoloogilist kirjeldust. Budismi seisukohalt on see pigem siiski vabanemisõpetuse osa, mis aitab teadvus-

tada ja lahendada sansaara ja kannatuse olemust ning seeläbi neist vabaneda“ (Mäll *et al*. 2006: 196).

Kuigi Buddha ja tema varased järgijad tõenäoliselt ei loonud universaalset põhjuslikkuse teooriat, sai põhjuslikkus hilisemate budistlike filosoofide jaoks siiski tähtsaks teemaks. Kõige tuntum näide on Nāgārdžuna (2. saj), kes pühendas esimese peatüki oma mõjukast teosest „Keskmise tee juurvärsid“ (vt eestikeelset tõlget: Herkel 2022) just põhjuslikkuse analüüsile. Nāgārdžuna esitas põhjuslikkuse analüüsi tetralemma kujul ja näitas, et nähtused ei teki iseendast, millestki muust, mõlemast korraga ega ka ilma põhjuseta. Kuna põhjused ja tagajärjed ei eksisteeri iseseisvalt, on nad omaolekust „tühjad“ (skr *śūnya*). Tühjus ei tähenda mitteolemist, vaid osutab sellele, et nähtused eksisteerivad vaid vastastikku sõltuvate protsessidena. Seega lükkas Nāgārdžuna tagasi idee, et põhjused ja tagajärjed on olemas iseseisvate, iseenesest eksisteerivate tegelikkuse osadena. Tema käsitluses on põhjus ja tagajärg mõisted, mis kehtivad üksnes tavatõe tasandil ega iseloomusta ülimat tegelikkust. Ta näitas sõltuvusliku tekkimise analüüsi käigus, et põhjuslikkus ise on omaolekust tühi, ning sellest tuleneb, et omaolekust tühjad on kõik seadmused, sealhulgas ka tühjuse mõiste ise. (Garfield 2002)

Kokkuvõtteks võib öelda, et küsimusele, kas budism toetab põhjusliku determinismi eeldust, ei ole lihtsat vastust. Vastus sõltub sellest, millele budistlikus traditsioonis keskenduda ja kuidas seda tõlgendada. Mitmed autorid on samastanud sõltuvusliku tekkimise õpetuse põhjusliku determinismiga, kuid Gowansi (2017) väitel on selline tõlgendus anakronistlik. Hilisemad budistlikud filosoofid, nagu Nāgārdžuna, on näidanud, et põhjuslikkus toimib vaid tavatõe tasandil, samas kui ülimas mõttes ei saa põhjuseid ega tagajärgi tuvastada, sest kõik nähtused on omaolekust tühjad. Seega jääb põhjusliku determinismi küsimus budismi kontekstis lahtiseks nagu ka lääne mõttetraditsioonis, kus eri ajastutel on olnud nii determinismi pooldajaid kui ka kriitikuid.

Eeldused tahte ja vabaduse kohta

Vaba tahte probleem eeldab, et inimeste psüühikas on võimalik eristada teatavat vaimsete protsesside kogumit või võimet, mida nimetame „tahteks“ ja mis juhib meie käitumist. Sealt edasi saab küsida, kas see tahe on ka vaba. Seejuures peetakse valdavalt silmas üsna spetsiifilist vabaduse

mõistet – vabadus samastatakse isiku metafüüsilise autonoomiaga ehk võimega iseseisvalt valikuid teha ja otsustada ning seeläbi oma käitumist juhtida. Kuidas võiks budism suhestuda selliste tahte ja vabaduse mõistetega?

Tahtega võrreldava psüühika funktsiooni leidmiseks pöördugem budistliku isiksusekäsitluse poole. Kõik budismi koolkonnad lähtuvad isiksuse viie koostisosa ehk viie *skandha* (skr „kuhi“) mudelist, mida kutsutakse ka viieks klammerdumise kogumiks (pl *pañcupādānakkhandhā*; skr *pañcopādānaskandhāḥ*) (Gethin 2021: 182). Selle mudeli järgi konstrueeritakse kõik kogemused hetkhaaval eri laadi, pidevas muutumises ja vastastikmõjus olevate psühhofüüsiliste protsesside kaudu, mille hulka kuuluvad:

1. kuju (pl skr *rūpa*)[16],
2. tundetoon (pl skr *vedanā*)[17],
3. mõiste (pl *saññā*; skr *saṃjñā*),
4. moodustised (pl *saṅkhārā*; skr *saṃskāra*) ja
5. teadvus (pl *viññāṇa*; skr *vijñāna*).

Kuju kogum hõlmab kogu materiaalset tegelikkust ehk kõike, millel on mingisugune füüsiline vorm: meie keha ja kõiki meid ümbritsevaid füüsilisi objekte. Tundetooni all peetakse silmas igal kogemuse hetkel tekkivat vahetut afektiivset reaktsiooni, mis võib olla meeldiv, ebameeldiv või neutraalne. Mõistete kogum ühendab kuus sisemist tajualust (silm, kõrv, nina, keel, keha ja meel) neile vastavate kuue välise tajualusega (kuju, heli, lõhn, maitse, kombatav ja seadmused) ning moodustab neist tajutava objekti. Mõisted võimaldavad füüsilist või vaimset objekti teatud viisil tuvastada: näiteks ümar, roheline ja sile objekt kategoriseeritakse mõiste „õun“ abil. Kui objekt on tuvastatud, võib see kaasa tuua ihasid, soove ja tegutsemiskalduvusi ehk „moodustisi“, mis suunavad teatud käitumisele. Näiteks nälja korral võib õuna nägemine tekitada soovi seda haarata ja hammustada. Viimaks ilmneb koos kuju, tunde, mõtte ja moodustistega teadvus, mis viitab psüühika teadlikkuse funktsioonile. Teadvus liigitatak-

16 Eestikeelseid tõlkevasteid viiele *skandhale* on käibel mitmeid. Linnart Mäll (*Budismi Pühad Raamatud II*, 2005: 53-62) kasutab oma südasuutra tõlkes vasteid „kuju, tunne, mõiste, kujutlus, teadvus“. Ṭhitañāṇa Bhikku (2022: 91) aga „vorm, tunne, taju, moodustised, teadvus“. Laur Järv on välja pakkunud: „kuju, tunne, mõte, tegurid, teadvus“ (Järv 2024).

17 *Vedanā* tõlkevastena kasutan siinkohal „tunde“ asemel sõna „tundetoon“, mille olen laenanud Mark Williamsi raamatust „Sügavam teadvelolek“ (Williams & Penman 2024) rõhutamaks, et *vedanā*t ei tohiks samastada tunnetega emotsioonide tähenduses. Emotsioonid on budistliku mudeli kohaselt kompleksed psühhofüüsilised seisundid, mis hõlmavad kõiki viit *skandhat*.

se tajuvaldade järgi kuude kategooriasse: silma-, kõrva-, nina-, keele-, ihu- ja meeleteadvuseks. (Gethin 2021: 182–183)

Moodustiste kõige tähtsamaks alaliigiks on *cetanā* (pl; skr), millele nagu enamikule teistele budistlikele mõistetele on keeruline leida ühte sobivat eestikeelset tõlkevastet, kuid mida võiks ligilähedaselt tõlkida terminitega „intentsionaalsus", „(tahtlik) suunatus", „tahtlus", „tahteimpulss" või „kavatsus" (edaspidi: kavatsus).[18] Varases budistlikus kirjanduses mõeldakse selle all vaimseid tegureid, mis koondavad kokku teised füüsilised ja vaimsed tegurid, et juhtida käitumist (Heim 2014: 39). Seega võiks öelda, et budismi kontekstis kasutatakse mõistet *cetanā* mõneti sarnaselt sellega, kuidas lääne filosoofias on vaba tahte probleemi käsitlemisel kasutatud tahte mõistet: mõlemad terminid viitavad vaimsetele protsessidele, mis motiveerivad ja suunavad inimest ühel või teisel viisil tegutsema. Samas on ilmne, et igasugune libertaarne tahte käsitlus, mille kohaselt tahteimpulsid või kavatsused on isetekkelised või mida on põhjustanud autonoomne ja püsiv subjekt, on viie *skandha* mudeliga otseses vastuolus (Devdas 2004: 17). Budismi tuntakse vabanemisõpetusena, kuid budistlik vabaduse käsitlus on läänelikust autonoomia mõistest vägagi erinev. Viie *skandha* mudeli kohaselt sõltuvad nii kavatsused kui ka teod isiksuse teistest koostisosadest ning varasematest kavatsustest ja tegudest. Seetõttu pole mõtet küsida, kas tahe võiks olla vaba, kui selle all mõeldakse „muudest protsessidest sõltumatu" – vastus oleks ühemõtteliselt eitav. Kuna kavatsused on alati muudest asjaoludest tingitud ning sõltuvad teistest psüühilistest ja füüsilistest teguritest, ei saa neid käsitleda mõne autonoomse võime väljendusena. Budismi kontekstis ei ole küsimus selles, kas inimese tahe või kavatsus saab olla autonoomne, vaid selles, kuidas muuta kavatsusi seeläbi, et muudetakse kavatsuste tekkimise tingimusi. Virgumise eesmärk on vabaneda kannatustest, milleni ei vii autonoomne tahe, vaid Buddha õpetuse järgimine. See võimaldab mõistmise, kõlbelise käitumise ja meeleharjutuste kaudu meelt järk-järgult meeleplekkidest – sealhulgas halbadest kavatsustest – puhastada. Nagu eespool selgitatud, tekivad teadmatusest, ihast ja vihast oskamatud kavatsused, mis toovad kaasa kannatusi, samal ajal kui mõistmisest, sõbralikkusest ja heldusest sünnivad oskuslikud kavatsused, mis juhivad kannatustest vabanemise poole. Sellest vaatenurgast võiks isegi öelda, et virgunu pole mitte see, kel on vaba tahe, vaid

18 Sujato (SN 22.56.6) kasutab *saṅkhārā* tõlkevastena „choices" (valikud) ja *cetanā* vastena „intention" (kavatsus). Jay Garfieldi (2017: 128) sõnul on *cetanā* tähenduse poolest lähedane ka ingliskeelsele mõistele „intentionality", mis viitab meele üldisele võimele olla objektile *suunatud*.

see, kes on igasugustest tahtmistest vabanenud. Budistlikus filosoofias nimelt arutletakse tuliselt selle üle, kas virgunute puhul saab üldse enam rääkida tegudest (*karma*) ja kavatsustest (*cetanā*), kuivõrd just tahtlikud teod on need, mis hoiavad olendeid sansaaras (Heim 2014: 60).

Kokkuvõttes võib öelda, et budistlikus isiksuse viie koostisosa mudelis leidub mõiste, mis on funktsiooni poolest teatud määral võrreldav lääne filosoofias kasutatava tahte mõistega. Selleks on *cetanā* ehk kavatsus – vaimne protsess, mis suunab inimest tegutsema. Samas välistab budism igasuguse tahte *vabaduse*, kui vabadust mõista autonoomiana. Vabadus, mille poole budistid püüdlevad, ei seisne tahte sõltumatuses, vaid vabanemises kannatusi põhjustavatest meeleplekkidest. Seega näib vaba tahte probleem budistlikust vaatepunktist kunstlikult tekitatud probleemina, mis ei ole kooskõlas tegelikkusega.

Püsiva ja autonoomse „mina“ eeldus

Vaba tahte probleem tugineb veel ühele tähtsale eeldusele, mida lääne filosoofia kontekstis harva esile tõstetakse, sest meie kultuuriruumis peetakse seda enesestmõistetavaks. Nimelt eeldatakse vaikimisi, et on olemas subjekt ehk „mina“, kelle kohta saab üldse küsida, kas tema tahe on vaba või mitte. Siinkohal on paslik meenutada Descartes'i kuulsat lauset: „Cogito, ergo sum“ – „Mõtlen, järelikult ma olen olemas“ (Descartes 2016: 38). Ma võin kahelda kõiges, muuhulgas ka selles, kas mu tahe on vaba või kas midagi sellist nagu tahe üldse eksisteerib, kuid ma ei saa kahelda selles, et mina mõtleva subjektina olen olemas. Sellest vaatenurgast ei seisne tahtevabaduse küsimus niivõrd selles, kas tahe saab olla vaba või mitte, kuivõrd selles, kas subjekt, keda ma pean „endaks“, on „ise“ oma tahte peremees või mitte. Kuigi kartesiaanlik keha-vaimu dualism on sajandite vältel olnud ulatusliku kriitika objekt ning enamik tänapäevaseid lääne mõtlejaid seda enam ei poolda, on subjekti käsitlemine autonoomse kogemise ja tegutsemise keskmena lääne maailmapildis paljuski säilinud.[19]

Buddha seaks selle käsitluse kahtluse alla. Ta möönaks, et igapäevaelus näib meie kogemuste keskmes olevat püsiv ja iseseisev „mina“ ning et

19 Ma ei taha sellega öelda, et ükski lääne filosoof ei ole subjekti käsitlemist autonoomse kogemise ja tegutsemise keskmena kahtluse alla seadnud või et mõne lääne filosoofi (nt David Hume'i, Derek Parfiti või Daniel Dennetti) vaated ei sarnaneks budistliku minatuse doktriiniga. Pigem soovin välja tuua, et õhtumaises kultuuriruumis lähtutakse paljudes eluvaldkondades individualismist, mis käsitleb inimindiviidi autonoomse otsustaja ja tegutsejana.

küsimus, kas me ise juhime oma käitumist, paistab esmapilgul mõttekas. Kuigi me tõenäoliselt märkame, et meie psühhofüüsilised seisundid on pidevas muutumises, näib meile siiski, et need kuuluvad kellelegi, kes ise on püsivalt olemas – „minale", kes me tõeliselt oleme. Buddha õpetuse tuumaks on aga tõdemus, et usk püsiva ja iseseisva „mina" olemasolusse põhineb illusioonil: me eksime nii metafüüsilises kui ka eetilises mõttes, kui jaotame oma kogemusi kategooriatesse „mina" ja „minu oma" *vs*. „mitte-mina" ja „mitte minu oma". „Minatuse tunnuste suutras" (SN 22.59), mida Buddha traditsiooni kohaselt õpetas pärast esimest, „Seadmuseratta käimapanemise" suutrat, selgitatakse, et ühtki isiksuse viiest koostisosast ei saa pidada „minaks", sest kõik isiksuse koostisosad on püsitud, põhjustavad kannatusi ning ükski neist ei allu meie kontrollile (vt ka Siderits 2007, ptk 3). Just see põhjapanev illusioon, et me oleme püsivad ja iseseisvad „minad", on Buddha õpetuse kohaselt üks peamisi kannatuste allikaid. Budistlik tarkus, kõlblus ja meeleharjutused on suunatud mina-vaate läbinägemisele ja ületamisele ning seda mitte üksnes intellektuaalse teadmise, vaid kogemuse ja tegutsemise tasandil. Näiteks õilsa kaheksaosalise tee seitsmes osa, *õige järelemõtlemine*, on suunatud kehaliste ja vaimsete protsesside analüüsimisele, mille käigus ei leita mingit püsivat „mina". Budistlikust vaatepunktist on „mina" asesõnana vaid konventsionaalne konstruktsioon, mis tugineb kogemuslikule illusioonile. See on mõiste, mida me kasutame näiva ehk tavatõe tasandil, kuid ülima tõe tasandil sellist püsivat entiteeti ei eksisteeri.

Kui püsivat ja autonoomset „mina" ei ole, kaotab mõtte ka küsimus, kas „mina ise" juhin oma tahet ja käitumist. Buddha õpetus ei keskendu küsimusele, kes tegutseb ja kas ta teeb seda oma vaba tahte alusel, vaid hoopis sellele, kuidas kultiveerida hüvelisi ehk oskuslikke (pl *kusala*; skr *kuśala*) meeleseisundeid, mis toetavad virgumist, ning kuidas hüljata hüvetuid ehk oskamatuid (pl *akusala*; skr *akuśala*) meeleseisundeid, mis hoiavad alal kannatust. Õilis kaheksaosaline tee esitab tervikliku süsteemi meetoditest oskuslike meelseisundite teadlikuks arendamiseks ja oskamatutest meelseisunditest järkjärguliseks loobumiseks. Tee saab alguse lihtsast, ent sügavalt eksistentsiaalsest tõdemusest: elu on seotud kannatusega ning kõik olendid soovivad sellest vabaneda. See ei ole pelgalt intellektuaalne tähelepanek, vaid vaimse ärkamise lähtepunkt. Mõistmisest, et kõik olendid kannatavad ja on püsitud, vastastikku sõltuvad ning minatud, sünnib universaalne kaastunne (pl; skr *karuṇā*). Sellest vaatepunktist muutub enesekeskne ja isekas tegutsemine mitte üksnes ebaeetiliseks, vaid ka irratsionaalseks, kuna see läheb tegelikkusega vastuollu.

Kokkuvõttes võib öelda, et budism lükkab otsustavalt tagasi püsiva ja autonoomse „mina“ eelduse, mistõttu ei teki budismi kontekstis ka vaba tahte probleemi samal kujul nagu lääne filosoofias. Küsimusel, kas „ma ise“ olen „oma tahte“ peremees, ei ole budismi seisukohalt mõtet.

Eeldus, et moraalne vastutus on seotud tahtevabadusega

Üks keskseid moraalifilosoofilisi teemasid õhtumaises filosoofias on küsimus, mida tähendab ja milles seisneb *moraalne vastutus* ehk millistel tingimustel saab kedagi pidada *moraalseks toimijaks* (ingl *moral agent*). Lääne traditsioonis eeldatakse valdavalt, et moraalne vastutus tugineb indiviidi teatud omadustele või võimetele, näiteks võimele eristada head ja halba, arutleda oma tegutsemise aluste üle ning tegutseda oma vaba tahte alusel. Seetõttu on ka vaba tahte probleem pälvinud lääne filosoofias erakordselt palju tähelepanu. Selle taga on eeldus, et kui vaba tahet ei eksisteeriks, oleks ebaõiglane kellegi teguviisi moraalselt kiidu- või laiduväärseks pidada ning see seaks ohtu kogu moraali. (Vt Talbert 2025).

Budistlik traditsioon annab võimaluse mõelda moraalsest vastutusest teisiti. Asjaolust, et budismi kontekstis ei arutletud vaba tahte probleemi üle, ei järeldu sugugi, et Buddha oleks olnud moraalse vastutuse suhtes skeptiline või et budism toetaks passiivset ellusuhtumist. Vastupidi: Buddha lükkas selgelt tagasi nii väite, et inimene ise ei saa oma eksistentsiaalset olukorda parandada, kui ka arusaama, et keegi teine võiks meid kannatustest vabastada.[20] Virgunud olendid saavad meid küll virgumisteele juhatada, kuid käima peab sellel igaüks ise. Buddha kritiseerib paali kaanonis nii fatalismi kui ka igasugust inevitabilismi ehk vaateid, mille kohaselt määravad inimese käekäigu paratamatult ära jumalad, mateeria, karma või juhus (Repetti 2017a: 194). Nelja õilsa tõe põhisõnum on, et igal olendil on võimalik kannatusi leevendada ja pikemas perspektiivis neist vabaneda, kui ta sekkub kannatuste tekkeprotsessi Buddha õpetatud meetodite abil.[21]

20 Erandiks võib pidada Puhta Maa koolkonda, mis on levinud peamiselt Ida-Aasias. Sealse uskumuse kohaselt on Amitābha Buddha andnud tõotuse, et kõik, kes tema nime siiralt lausuvad, sünnivad tema loodud „Puhtale maale“, kus on lihtsam virguda, sest seal valitsevad virgumiseks iseäranis soodsad tingimused. Puhta maa koolkond rõhutab isikliku püüdluse ehk „iseenda väe“ asemel „väljastpoolt antavat väge“ (Skilton 2012: 162).

21 Budistlikus kosmoloogias eristatakse kuut olemasolu valda: jumalate, pooljumalate, inimeste, loomade, näljaste vaimude ja põrguolendite valda, milles olendid ringlevad oma karma kohaselt (vt Sadakata & Nakamura 1999, ptk 3). Seejuures ei postuleerita mingit püsivat hinge, mis eri valdadesse ümber sünniks, vaid taassündi mõistetakse teadvuse muundumisena ühest olekust teise. Kõige väärtuslikumaks peetakse sündimist inimesena, sest inimelu sisaldab piisaval hulga kannatust, et tekiks motivatsioon vaimseks arenguks, ja samas piisavalt mõistmisvõimet, et Buddha õpetust järgides oma olukorda parandada.

Budismi kontekstis on metafüüsika ja eetika omavahel tihedalt läbi põimunud: iga olend vastutab oma tegude eest, sest tema teod kannavad vilja ehk toovad tagajärgi selle teo sooritajale. Kuna kõik asjad ja nähtused on sõltuvusliku tekkimise kaudu vastastikku seotud, siis tabavad meie tegude tagajärjed meid varem või hiljem. Dhammapadas väljendatakse seda põhimõtet järgmiselt: „Ei taevas ega keset suurt merd, ei mäekuristikus ega kusagil mujal maa peal ole paika, kus inimene leiaks pääsu oma patutegude viljadest“ (*Budismi Pühad Raamatud I*, 2004: 61). Paali kaanonis rõhutatakse sageli printsiipi, et mida iganes me teeme, selle me suures plaanis ka pärime (AN 5.57.6). Seega ei piirdu moraalne vastutus budismi kontekstis üksnes teatud liiki tegudega ega laiene vaid teatud võimetega olenditele – näiteks täiskasvanud inimestele, kellel on vaba tahe, terve psüühika ja kellele ei avaldata välist survet.

Lääne filosoofil võib nüüd tekkida küsimus, kas budistlikku eetikat tuleks pidada konsekventsialistlikuks. Konsekventsialism on moraaliteooria, mille kohaselt hinnatakse teo moraalsust selle tagajärgede põhjal. Kui tagajärjed on üldjoontes kasulikud, on tegu moraalselt hea; kui kahjulikud, siis mitte. Konsekventsialismi tuntuim vorm on klassikaline utilitarism, mille järgi on tegu moraalselt seda kiiduväärsem, mida enam see maksimeerib üldist heaolu või õnne. Näiteks Jeremy Benthami ja John Stuart Milli moraalifilosoofia põhines arusaamal, et moraalselt parim tegu toob kaasa võimalikult palju kasu võimalikult paljudele indiviididele. (Vt Sinnott-Armstrong 2023).

Esmapilgul võib näida, et ka budismis hinnatakse tegude moraalset väärtust selle järgi, kas ja kuivõrd need toovad kasu võimalikult paljudele olenditele, pidades silmas budistlikku sihti – virgumist ja kannatuste vaibumist. Nagu eespool selgitasin, liigitatakse teod laias laastus kaheks: oskamatuteks ja oskuslikeks, millest esimesed hoiavad olendeid kannatuste rattas ja teised aitavad sellest rattast välja saada. Samas tuleb olla ettevaatlik eeldusega, et budistlikku eetikat on võimalik paigutada lääne moraalifilosoofiast pärit kategooriatesse. Buddhale omistatakse ütlus: „Kavatsus, mungad, ongi tegu. Kavatsedes tehakse tegusid ihu, kõne ja meelega“ (AN 6.63.6). Seda tuleks mõista nii, et Buddha õpetuse kohaselt sõltub teo moraalne iseloom eelkõige kavatsusest, mitte üksnes selle tagajärgedest. Sealjuures on budismi kontekstis mõistel „tegu“ (pl *kamma*, skr *karma*) märksa laiem tähendusväli kui lääne kultuuriruumis. Budismi kontekstis avalduvad teod nii meeles, sõnades kui füüsilistes tegudes ning iga tegu hõlmab nii kavat-

sust (või laiemalt intentsionaalsust), kitsas mõttes tegu ennast, kui ka selle vahetut tagajärge (Garfield 2015: 284). Mis puutub teo moraalsusse, siis selle juures mängib otsustavat osa just *kavatsus* (pl; skr *cetanā*). Heategu, mis lähtub isekatest motiividest – näiteks soovist saada tunnustust oma suuremeelsuse eest –, ei saa pidada oskuslikuks teoks, isegi kui selle tagajärjeks on Buddha õpetuse laiem kättesaadavus. Seetõttu julgustatakse mitmetes budistlikes traditsioonides tegema heategusid anonüümselt. Näiteks Jaapani budismis on levinud tava teha väikseid heategusid märkamatult, nii et abistaja isik jääb saladuseks (Bommarito 2020: 233–241).

Kokkuvõte

Vaba tahte probleem on olnud lääne filosoofias üks keskseid küsimusi suure osa selle ajaloost. Budistlikus traditsioonis pole kuni viimase ajani seda probleemi aga otsesõnu käsitletud. See osutab asjaolule, et vaba tahte küsimus ei teki tühjale kohale, vaid eeldab teatud filosoofiliste lähtekohtade olemasolu, mis muudavad probleemi esilekerkimise võimalikuks ning sellega tegelemise mõttekaks. Käesolevas artiklis võtsin vaatluse alla neli sellist lähtekohta, milleks on: (1) põhjusliku determinismi eeldus; (2) tahte olemasolu eeldus ja vabaduse samastamine autonoomiaga; (3) püsiva ja autonoomse „mina“ olemasolu eeldus ning (4) eeldus, et moraalne vastutus on seotud tahtevabadusega.

Näitasin, et budismi kontekstis jääb põhjusliku determinismi eeldus lahtiseks. Kuigi mitmed autorid samastavad sõltuvusliku tekkimise õpetuse põhjusliku determinismiga, väidab Gowans (2017) paali kaanonile toetudes, et Buddha õpetuse sellisel viisil tõlgendamine on anakronistlik. Hilisemad budistlikud filosoofid, nagu Nāgārdžuna, on leidnud, et põhjuslikkuse mõiste toimib vaid tavatõe tasandil, samas kui ülimas mõttes pole võimalik tuvastada ei põhjuseid ega tagajärgi, sest kõik nähtused on omaolekust tühjad.

Mis puutub tahte olemasolu eeldusse, siis budistlikus viie *skandha* mudelis on tahte mõistele kõige lähedasem neljanda isiksuse koostisosa ehk „moodustiste“ alla kuuluv *kavatsus*. Isiksuse viie koostisosa mudel koos sõltuvusliku tekkimise õpetusega on aga otseses vastuolus mistahes libertaarse tahte käsitlusega: ükski meie meeleseisunditest, sealhulgas meie kavatsused, ei teki iseenesest ega ole autonoomne. Samas ei olnud Buddha moraalse vastutuse suhtes skeptiline ega toetanud passiivset ellusuhtumist.

Vastupidi, ta rõhutas, et igal inimesel on võimalik liikuda kannatustest vabanemise suunas, kui ta hakkab Buddha õpetust järgides sügavamalt tegelikkust mõistma ja sekkub aktiivselt kannatuste tekkemehhanismi.

Lääne filosoofias on vaba tahte probleemi arutelu tihedalt seotud sageli sõnastamata jäänud eeldusega, et eksisteerib püsiv ja autonoomne „mina", kes teeb otsuseid ja tegutseb. See „mina" on justkui isiksuse püsiv kese, millele saab omistada tahet ja moraalset vastutust. Buddha õpetustes on aga kesksel kohal arusaam, et mingit püsivat ja autonoomset subjekti või „mina" ei eksisteeri. See, mida me peame muutumatuks hingeks või minaks, on vaid pidevalt muutuvate psühhofüüsiliste protsesside kontiinuum. Kui püsivat ja autonoomset „mina" ei eksisteeri, kaotab mõtte ka küsimus, kas „mul" on vaba tahe.

Paljude lääne mõtlejate jaoks on vaba tahte probleem olnud akuutne seetõttu, et vaba tahte puudumist on seostatud moraalse vastutuse puudumisega. Budism aga näitab, et moraalne vastutus ei sõltu vaba tahte olemasolust ega ole midagi sellist, mida tuleks kellelegi omistada – vastutus on loomulikul viisil kätketud iga olendi tegudesse. Igal teol on põhjused ja tagajärjed, mida teadvustades ja uurides tekib võimalus hakata muutma ka oma kogemust ja käitumist. Tegelikkuse üha sügavam mõistmine on üks peamisi virgumist soodustavaid tegureid, sest see mõjutab meie kavatsusi ja tegusid virgumise suhtes soodsas suunas. Vabadus ei seisne autonoomse subjekti tahtevabaduses, vaid selles, et püsitud ja vastastikku sõltuvad olendid vaatavad tegelikkusele otsa ning lähtuvad oma tegudes universaalsest kaastundest ja tegelikkuse mõistmisest.

Lääne filosoofiale omastest eeldustest lähtudes on viimastel aastakümnetel mitmed lääne taustaga filosoofid ja budoloogid püüdnud sõnastada vaba tahte teooriaid, mis oleksid kooskõlas budistliku traditsiooni põhimõtetega. Loodan, et olen suutnud näidata, kuidas lääne ja budistliku filosoofia kahekõne vaba tahte teemal peaks keskenduma vähem küsimusele, kuidas budism võiks vaba tahte probleemi lahendada, ning rohkem sellele, kas see probleem on budistlikust vaatepunktist üldse õigesti püstitatud. Igal juhul osutab lääne ja budistliku filosoofia vaheline dialoog asjaolule, et vaba tahte probleem ei ole universaalne, vaid kultuuriliselt ja ajalooliselt spetsiifiline nähtus, mis tekib vaid teatud filosoofiliste eelduste pinnalt.

Kasutatud kirjandus

Paalikeelsed alliktekstid koos ingliskeelsete tõlgetega:

AN 3.69 Akusalamūlasutta. 2018. Unskillful Roots, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – *Aṅguttara Nikāya* 3.69. SuttaCentral. https://suttacentral.net/an3.69/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside-&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

AN 5.57 Abhiṇhapaccavekkhitabbaṭhānasutta. 2018. *Subjects for Regular Reviewing*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Aṅguttara Nikāya 5.57. Nīvaraṇavagga. SuttaCentral. https://suttacentral.net/an5.57/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

AN 6.63 Nibbedhikasutta. 2018. *Penetrative*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Aṅguttara Nikāya 6.63. Mahāvagga. SuttaCentral. https://suttacentral.net/an6.63/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

MN 63 Cūḷamālukyasutta. 2018. *The Shorter Discourse with Māluṅkyaputta*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Majjhima Nikāya 63. SuttaCentral. https://suttacentral.net/mn63/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

SN 22.56.6 Upādānaparipavattasutta. 2018. *Rounds of the Grasping Aggregates*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Saṁyutta Nikāya 22.56.6 Upayavagga. SuttaCentral. https://suttacentral.net/sn22.56/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

SN 22.59 Anattalakkhaṇasutta. 2018. The Characteristic of Not-Self, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Saṁyutta Nikāya 22.59. SuttaCentral. https://suttacentral.net/sn22.59/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

SN 45.8 Vibhaṅgasutta. 2018. *Analysis*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Saṁyutta Nikāya 45.8. SuttaCentral. https://suttacentral.net/sn45.8/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

Ud 1.3 Tatiyabodhisutta. 2021. *Upon Awakening (3rd)*, tõlkinud Bhikkhu Sujato. – Udāna 1.3. SuttaCentral. https://suttacentral.net/ud1.3/en/sujato?lang=en&layout=sidebyside&reference=pts&notes=sidenotes&highlight=false&script=latin

Sekundaarkirjandus

Adam, Martin T. 2017. „Degrees of freedom: The Buddha's implied views on the (im)possibility of free will." – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 123–132.

Albritton, Rogers 1985. „Freedom of will and freedom of action." – *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, Vol. 59, No. 2, pp. 239–251.

Augustine 1993. *On free choice of the will*. Translated by Thomas Williams. Hackett Classics.

Blackmore, Susan 2017. „What am I doing?" – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 84–91.

Bommarito, Nicolas 2020. *Seeing clearly: A Buddhist guide to life*. Oxford University Press.

Budismi pühad raamatud I. 2004. Tõlkinud Linnart Mäll. Lux Orientis.

Budismi pühad raamatud II. 2005. Tõlkinud Linnart Mäll. Lux Orientis.

Descartes, René 2016. *Arutlus meetodist: Aru õigeks juhtimiseks ja tõe otsimiseks teadustes*. Tõlkinud Andres Raudsepp. Ilmamaa.

Devdas, Nalini 2004. *A study of cetanā and the dynamics of volition in Theravāda Buddhism. A thesis in the Department of Religion.* Concordia University, Montreal.

Dihle, Albrecht 1982. *The theory of will in classical antiquity*. University of California Press.

Dilman, İlham 1999. *Free will: An historical and philosophical introduction*. Routledge.

Flanagan, Owen 2017. „Negative dialectics in comparative philosophy: The case of Buddhist free will quietism.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 59–71.

Frankfurt, Harry 1971. Freedom of the will and the concept of a person. – *The Journal of Philosophy*, Vol. 68, No. 1, pp. 5–20.

Frede, Michael 2011. *A free will: Origins of the notion in ancient thought*. University of California Press.

Garfield, Jay L. (ed.) 2002. *Empty words: Buddhist philosophy and cross-cultural interpretation*. Oxford University Press.

Garfield, Jay L. 2015. *Engaging Buddhism: Why it matters to philosophy*. Oxford University Press.

Garfield, Jay L. 2017. „Just another word for ‘nothing left to lose’: Freedom, agency, and ethics for Madhyamikas.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 45–58.

Garfield, Jay L. 2021. *Buddhist ethics: A philosophical exploration* (1st ed.). Oxford University Press.

Gethin, Rupert 2021. *Budismi alused*. Tõlkinud Lauri Liiders. Tartu Ülikooli kirjastus.

Goodman, Charles 2002. „Resentment and reality: Buddhism on moral responsibility.“ – *American Philosophical Quarterly*, Vol. 39, No 4, pp. 359–372.

Goodman, Charles 2017. „Uses of the illusion of agency: Why some Buddhists should believe in free will.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 34–44.

Gowans, Christopher 2017. „Why the Buddha did not discuss ‘the problem of free will and determinism’.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 11–21.

Harvey, Peter 2007. „‘Freedom of the will’ in the light of Theravāda Buddhist teachings.“ – *Journal of Buddhist Ethics*, Vol. 14, pp. 35–98.

Harvey, Peter 2017. „Psychological versus metaphysical agents.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 158–169.

Heim, Maria 2014. *The forerunner of all things: Buddhaghosa on mind, intention and agency*. Oxford University Press.

Herkel, Andres 2022. *Nāgārdžuna „Keskmise tee juurvärsid“: Tõlge ja tõlgendus (doktoritöö)*. Tartu Ülikooli kirjastus.

Hoefer, Carl 2026. „Causal determinism." – Zalta, Ewdard N. & Nodelman, Uri (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2026 Edition). https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/determinism-causal/

James, William 2023. „The dilemma of determinism." – J. Kaag & J. Van Belle (eds.), *Be Not Afraid of Life* Princeton University Press, pp. 53–74.

Järv, Laur 2024. *Teadvuse mudelid budismis*. (Suuline ettekanne) – Taju ja tuum: vestlusi teadvuse olemusest, Umbusi budismi keskus.

Kant, Immanuel 2003. *Kritik der Praktischen Vernunft* (Limitierte Sonderausg). Meiner.

Läänemets, Märt 2018. „Suur meelespidamise suutra (Mahā-satipaṭṭhāna-sutta)." – *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi Aastaraamat*, 2018(1), lk 25–55.

Libet, Benjamin 1985. „Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action." – *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. *8*, No 4, pp. 529–539.

Mäll, Linnart, Märt Läänemets & Teet Toome 2006. *Ida mõtteloo leksikon*. Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus.

Nahmias, Eddy 2014. „Is free will an illusion? Confronting challenges from the modern mind sciences." – Walter Sinnott-Armstrong (ed.), *Moral psychology: Free will and moral responsibility,* Vol. 4. MIT Press, pp. 1–25.

Nicholson, Hugh 2016. *The spirit of contradiction in Christianity and Buddhism*. Oxford University Press.

O'Connor, Sylvia 2022. „Ancient atomism." – Zalta, Ewdard N. & Nodelman, Uri (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/atomism-ancient/

O'Connor, Timothy & Christopher Franklin 2022. „Free will." – Zalta, Ewdard N. & Nodelman, Uri (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition). https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/freewill/

Purinton, Jeffrey 1999. „Epicurus on 'free volition' and the atomic swerve." – *Phronesis*, Vol. 44, No. 4, pp. 253–299.

Raudsepp, Kadri 2013. „Budismi alusväljendi *śaranam gacchāmi* ehk *skyabs su mchi* tõlkimisest eesti keelde." – *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat, 2013*, lk 58–78.

Reiland, Indrek 2011. „Tegutsemisvabadus, tahtevabadus, valikuvabadus." – *Akadeemia* 2011, nr 5, lk 877-887.

Repetti, Rick 2017a. „Agentless agency: The soft compatibilist argument from Buddhist meditation, mind-mastery, evitabilism, and mental freedom." – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency ?* Routledge, pp. 193–206.

Repetti, Rick 2017b. *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge.

Repetti, Rick 2019. *Buddhism, meditation, and free will: A theory of mental freedom*. Routledge.

Repetti, Rick 2020. „Freedom of the mind: Buddhist soft compatibilism." – *Philosophy East and West*, Vol. 70, No. 1, pp. 174–195.

Sadakata, Akira & Hajime Nakamura 1999. *Buddhist cosmology: Philosophy and origins*. Translated by Gaynor Sekimori. (First English ed. 1997, third printing). Kōsei.

Sedley, David 2016. „Epicureanism." – *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (1st ed.). Routledge. doi:10.4324/9780415249126-A049-1

Siderits, Mark 2007. *Buddhism as philosophy: An introduction*. Ashgate.

Siderits, Mark 2017. „Buddhist paleocompatibilism.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 133–147.

Sinnott-Armstrong, Walter 2023. „Consequentialism.“ – E. N. Zalta & U. Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition)*. https://plato.stanford.edu/entries/consequentialism/

Skilton, Andrew 2012. *Budismi lühiajalugu*. Tõlkinud Lauri Liiders. Koolibri.

Strawson, Peter 1962. „Freedom and resentment.“ – Proceedings of the British Academy, Vol. 48, pp. 187-211.

Strawson, Galen 2017. „Free will and the sense of self.“ – Rick Repetti (ed.), *Buddhist perspectives on free will: Agentless agency?* Routledge, pp. 72–83.

Talbert, Matthew 2025. „Moral responsibility.“ – E. N. Zalta & U. Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. https://plato.stanford.edu/entries/moral-responsibility/

Thakchoe, Sonam 2025. „The theory of two truths in India.“ – Zalta, Ewdard N. & Nodelman, Uri (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2025 Edition). https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/twotruths-india/

„The Unanswered Questions.“ (2025). – *Encyclopedia of Buddhism*. https://encyclopediaofbuddhism.org/wiki/The_unanswered_questions

Ṭhitañāṇa Bhikkhu (Andrus Kahn). (2022). *Virgumise tee – nii nagu õpetas Buddha*. Eesti Theravaada Sangha Klooster.

Ṭhitañāṇa Bhikkhu (Andrus Kahn) jt. 2025. *Suur teadlikkuse rajamise sutta (Mahāsatipaṭṭhānasuttam)*. Eesti Theeravaada Sangha Klooster.

van Inwagen, Peter 1983. *An essay on free will*. Oxford University Press.

Viin, Kristina 2025. *Teadvus ja teadvuse seisundite dünaamika budismis: Satipaṭṭhāna-sutta kui teadlikkuse alustekst. Magistritöö*. Tartu Ülikool. https://hdl.handle.net/10062/112180

Williams, Mark & Danny Penman 2013. *Ärksus: Tee rahuni pöörases maailmas*. Tõlkinud Tanel Veske. Pegasus.

Williams, Mark & Danny Penman 2024. *Sügavam teadvelolek: Uus tee rahuni kaootilises maailmas*. Tõlkinud Tanel Veske. Pegasus.

Lühendid:

ingl – inglise keeles
pl – paali keeles
skr – sanskriti keeles